

KADI BURHANEDDİNDE TASAVVUF IV [1]

ALİ NİHAD TARLAN

Üzerinden bir kaç ekol geçmesine rağmen halâ için için varlığını devam ettiren Divan Edebiyatı, gerek zaman, gerek müntesipleri, gerek eserleri bakımından türk milletinin medeniyet âlemine takdim edeceği belli başlı zaferlerinden biridir.

Yedi asra yakın bir zaman milletimizin duygu ve düşünce mekanizması içinde yaşayan, millî dehamızın bütün hususiyetlerine zaman ile bürünen bu edebiyat ne yazık ki asırlarca ilmin ışığından mahrum yaşamıştır.

San'at sadece bir zevk vasıtası telâkki edildiği için değeri hakkında daima sübjektif hükümler verilmiş, tarihi ise bu hükümlere san'atkârların hayatının ilâvesi ile vücuda getirilmiş. Hiçbir zaman bir san'at eseri bir tabiat hâdisesi gibi ele alınıp onu vücuda getiren şartların hakiki mahiyetine, san'atkârın yaptığı ruhî ve dimağî cehde ve onun psikolojisine metodlarla nüfuz edilmemiş; fikirler, duygular, hayaller ele alınıp bunların tarihî seyri ve mahiyetleri incelenmemiştir. Hülâsa bu büyük müessese ciddi ve metodik bir mesaiye mevzu olmak saadetine erememiştir. Divan Edebiyatının iç yapısı çok derin tetkike muhtaktır.

San'atin çok zengin bir kolu olan ve bütün insanî melekelerin müşterek mâhsulü bulunan edebiyat, hakikî ilim zihniyeti karşısında meclullerle dolu bir âlem olarak kalmıştır. Bu husustaki noktai nazarımı muhtelif yazılarımda ve eserlerimde izah etmiş ve umumî hatlarını Archiv Oriëntalni No: 4 de De l'histoire littéraire başlıklı makalede arz etmiştim.

[1] Bu makale çok değerli talebem ve mesai arkadaşım merhum Prof. Meved Mansuroğlu'nun arzusu üzerine Nemeth armağanı için yazılmıştır. Bu vesile ile onu bir kerre daha rahmetle yad etmek vazifemdir.

Mevzuumuz Divan Edebiyatı olduğu için bu edebiyat muvacehesinde nasıl bir tefekkür tarzı takip edeceğimizi bilmemiz lâzımdır. Herkesce müsellemdir ki bu tefekkür tarzına veche veren, üzerinde düşündüğümüz şeydir. Bunun için tefekkür mevzuumuzun vücuda geliş şartlarını iyice bilmek lâzımdır. San'at her devirde türlü tecelliler gösterir. San'atkârın yapmak istediği bir şey vardır. Evvelâ o şeyi keşfetmek lâzımdır. Çünkü bütün hükümler; bunun üzerine bina edilecektir. Aca-ba yapmak istediği şeyde ne derece muvaffak olmuştur. Bu san'at talâkkisi zaman ile iflâs edebilir. Çünkü san'atkâr, insan ruhunun de-ğişmez. müstemir zeminine inememiştir. Bu, şayanı ehemmiyet de-ğildir, Çünkü biz, herşeyden evvel bir mahsulü tetkik etmek mecburiye-tindeyiz. Onun, zamanında bizim bugün nüfuz edemediğimiz bir kıymet hükmü mevcut idi. Biz, elimizdeki eseri sanat'kârın iradesi dahilinde incelemek zorundayız. Tâki ilmî bir berraklığa vasıl olabilelim. Bu, çok muhtasar mukaddimeden sonra «Kadı Burhaneddin»'in bir gazelinin serhine geçebiliriz.

Gazel — 1

— + + — / + — + — / — + + — / + — + —

Müfteilün Mefailün Müfteilün Mefailün

- 1 — Şahâ sinün cemâlünü göreyim andan öleyim
Susamışam vişâlüne ireyüm andan öleyim
- 2 — Bunca zemân lebün için saçun karañusundayam
Ab-ı Hayât kâdadur sorayum andan öleyim
- 3 — Dün gece düşde ben sini binüm ile görür idüm
Bu düşümüñ ta'birini yorayım ondan öleyim
- 4 — Bezm-i ezelde ireli cânuma işki hüsninün
İrimedüm varamadum ireyim andan öleyim
- 5 — Canum u 'aqlum u gönül zülfün içinde yitdiler
Teşviş eger olmaz ise tarayım andan öleyim

Divan : S : 102

- 1 — Ey şah, senin güzelliğini göreyim, sonra öleyim. Susamışım; visaline ereyim; sonra öleyim.
- 2 — Bunca zaman dudağına ereyim diye saçının karanlığı içindeyim. Ab-ı Hayat nerededir? Sorayım; sonra öleyim.

- 3 — Dün gece rüyada seni benimle görürdüm. Bu rüyamın tâbirini yorayım, sonra öleyim.
- 4 — Ezel bezminde canıma güzelliğinin aşkı ereli, ben eremedim, varamadım; varayım, sonra öleyim.
- 5 — Canım, aklım, gönlüm zülfün içinde kaybolup gittiler.
Eğer gücenmezsen o zülfü tarayım (onları bulayım] sonra öleyim.

Dünya ihtirasının son merhalesi olan sultanlığa kadar tırmanan ve bu uğurda bir çok şeyleri çiğneyen Kadı Burhaneddin, ruhî bir muvazeneye muhtaçtı. Oldukca hacımlı olan divanı, bu muvazeneyi temin için kefenin diğer gözüne yerleşmiştir. Bu divanda hayat boyunca duyulup düşünülen şeylerin o devir telâkkisinde edebiyat hududuna girebilecek olanları bir bir serpiştirilmiş, ve bilhassa zekâ ve sanat oyunlarına bol bol yer verilmiştir. Lâkin eserin sıklet merkezi şudur:

Dünya güzelliklerine karşı mukavemeti pek az olan bir ruhun, bu fevranlarını ma'zur göstermek için dünya güzelliklerini insanları hakikate erdirmek gayesile vücuda getirilmiş telâkki ve bunlara teveccüh eden sevginin hakikat yolunda bir merhale olduğunu kabul etmesi.

Divan şairlerinin bir çoğunda aynı ruh haletinin akislerini görmekteyiz. Onların terennüm ettikleri aşkın platonik mahiyete bürünür gibi görünmesi, insanı mecaz ile hakikat arası seyyal bir duygunun beşiğinde uyuşturması bundandır.

Kanaatimize göre insan güzelliklerine aid madde ve vasıfları tasavvufî manâlarındaki insicama göre yan yana getirdikleri için, bunun farkına varamayanlar bu eserleri (bilhassa gazelleri) insicamsız ve monoton telâkki etmişlerdir. Bazı şâirlerde ekseriya duygunun tasavvufî tarafa kayması, bunu bu ifade eden maddenin reel vasıfları üzerinde durmalarına mani olmuştur. O zaman bütün gayret, madde ile vasıf arasındaki köprünün kurulmasına ve bunun mümkün olduğu kadar orijinal bir tasavvur mahsulü olmasına yüklenmiştir. Divan Edebiyatının bu bakımlardan da uzun tetkiklere ihtiyacı vardır. Biz Kadı Burhaneddin'in bu gazelini, içindeki tasavvufî insicamı belirtmek için yalnız bir cebheden şerh edeceğiz. Bazan sanatleri de sadece işaret edeceğiz.

1 — Bu beyit, evvelâ ifade bakımından derin bir ihtirası aksettirir. Bir arzuya vâsıl olmanın ölümün takib etmesine rıza göstermek bu arzunun şiddetini gösterir.

„Şah" sevgilinin mutlak vasfıdır. "Cemal" de mutlaktır. „Visal" de. Bu itlak içindeki kayıtlar, ancak okuyanın tasavvurunda bir şekil

alır. Bu şekil, onun ruh ve fikir seviyesine göredir. Cemal, hakkın iki esaslı vasfından biridir; daima lûtf ile tecelli eder. Diğeri de celâl vasfıdır ki kahr bu vasfın tecellisidir. Şair „cemal”, i ve onun neticesi olan “visal” i istiyor. Susamışım kelimesi ile de „visal” i suya teşbih ediyor. Su, şeriatte mühim manâları ihtiva eder. Hayatın esası sudur, rahmettir. Bu itibarla Fuzulî'nin Su kasidesinde izah edildiği veçhile kâinâtın yaradılışının, binnetice hayatın yegâne sebebi olan, „Hazreti Muhammed” dir. İkinci beyitteki leb Ab-ı Hayat bu beyitteki visal'ın izahıdır.

2 — “Bunca zaman” mübhem bir şekilde bir müddet ifade eder. Leb; benliği Allah'ta ifna etmektir. Küçüklüğü adeta yokluk derecesine vardığı için bu fikrin ifâdesine tahsis edilmiştir. “Nice zaman bu fânî varlığı, Hakkın ebedî varlığında ifnâ etmek için zülfün (kesret ve dünya âlemi) karanlığında yım. İnsanı ebedî hayata nail eden Ab-ı Hayat, nerededir? sorayım; sonra öleyim” diyen şair, visalden kasdinin Ab-ı Hayat, yani ebedî hayat olduğunu ve buna erişmek için “leb” i yani finafi llâhî elde etmek lâzım geldiğini sarahaten anlatıyor.

Zülfün karanlığı, madde ve dünya ihtirasıdır. Ab-ı Hayat, zulûmatı geçtikden sonra elde edilen bir mazhariyettir. “Kandedir” kelimesinde tevriye san'ati vardır. Leb, daima kırmızı ve kan rengindedir. Çünkü maddenin esası ve onun devamına, hayatına sebep olan kanı çektiği ve emdiği için bu renge bürünmüştür. Şair bir taraftan da Ab-ı Hayatın kanda yani maddeyi fedada-çünkü kan aynı zamanda öldürmek manâsında mecazî mürseldir- olduğunu ifade ediyor. Sormak, kelimesinde tevriye san'ati vardır: hem su'al etmek, hem de emmek manâsınadır. “Leb” i emince Ab-ı Hayatı içmiş, madde manâsiyle ölmüş, fakat ebedî hayata erişmiştir. “Sonra öleyim” demesi de san'atli bir ifadedir. Birincisi “sorayım, sonra zararı yok öleyim”; ikincisi ise o suyu içtikden sonra esasen ölecek, maddî benliğini fedâ edecektir. Bu suretle hasılı tahsil olur ki bu bir nev'i safdilâneliktir.

3 — Bu beyitte duş, rüyadır. Rüyanın diğeri bir ifâde şekli de “âlemi manâ”dır. “Dün gece manâ âleminde ben, seni benimle göürdüm” cümlesinde bütün incelik “benim ile” deki “ile” dedir. Bu “ile”nin üç manâsı vardır ki ikisi çok mühimdir. Zahîrî manâsı, “ben rüyada seni benimle beraber göürdüm” dür ki bu ehemmiyetli değildir. Mühim olan iki manâsına gelince, birinci manâ şudur; Manâ âleminde (madde âleminde değil) ben seni benim ile “vahdet halinde” göürdüm. Bu ifâde hem tenzihî hem de tevhidî akîdeye uygundur. Yukarıdaki iki beytin mutlak ve mecazî manâları bizi tabiatıyla bu tefsire sürükler; çünkü şairimiz, aynı zamanda ilim ve irfan sahasında kudretli bir

şahsiyettir. İkinci manâsı ise "eğer benliğim olmasaydı ben seni görmez idim" dir ki burada "ile" ensürümental manâsı iledir. Bu tefsir de tasavvufta mühim bir bahistir.

Bu rüyanın tabiri, onun tahakkukudur. Binaenaleyh hakikat olarak vahdete ereyim sonra yine yukarıdaki beyitte anlattığımız şekilde öleyim diyor. İkinci manâdaki incelik yani benliğin tasavvufta menfi bir şey olmayıp hakkı idrak için zarurî bir mevcudiyet olduğu fikri ele alınır, Hak, şüphesiz mevcuttur. Benlik ise onun idrâk vasıtasıdır. Bu görüş, bir rüya görüşü gibidir. Hakikatten âridir. Yani bir merhaledir. Bunun inceliğinin ruhuna nüfuz edildiği takdirde bu rüya tahakkuk etmiş oluyor. Bu ikinci manâ da şairin kendi ihtirasatına bir mazeret bulma gayreti apaçık görülmektedir.

4 — Bu beyitteki "bezmi ezel" terkibi gazelin yukarıdan beri gelen ibhamını çözmektedir. Asıl bu ukdeyi açan ise şairin muhatabdın gaibe geçmesidir. Yukarıdaki üç beyit de bir güzele hitab ediyor. Bu güzel maddî veya manevî ruhda şekillenen bir mevcuttur. Dördüncü beyitte ise ezel bezminde "onun" yani hakikî güzelin güzelliğinin aşkı canıma ireli ben, ona iredim varamadım ona ireyim, yani idrâk ideyim, sonra öleyim diyen şair, yine kesret âleminde geçirdiği buhranların ızdırabını anlatıyor. Duyan ve düşünen insanlar; hele ruh ve fikir bakımından yükseldikçe bu metafizik ızdırap şiddetini artırır. "Bezmi ezel" terkibi henüz madde ve anasır âlemine intikal etmemiş olan ruhların Hak ile vahdet halinde buldukları âlemdir ki orada sunulan "aşk" şarabı, maddeden münezzeh binaenaleyh hakikî aşktır.

5 — Divan Edebiyatında can, akıl, gönül, insan varlığının maddî ve manevî bütün cebhelerini ihtiva eden üç mefhumdur. Can, maddî hayat; akıl, maddî hayatın kendi prensipleri dahilinde idraki; gönül, tamamen manevî idrâk. Bu üç unsur; kesret âleminin içinde gaip olup gittiler. Nizamı ve gayeyi kaybettiler. Bu kesret âlemi, senin zül-fündür.

Şair, bu son beyitte tekrar muhataba, tasavvurundaki mukayyed güzele dönüyor. Bununla anlıyoruz ki bu mecazî güzelin vasıfları arkasında onun gördüğü sentetik güzel, yani hasselerin değil, idrakin yükselebileceği "Kemal" dir. İnsan, demek ki can ve aklı ile de yani maddesi ile de bu hakikati bulma yolculuğuna çıkmak zaruretindedir. (Sultan Cem) in Cemşid ve Horşid mesnevisinden naklettiğimiz şu beyitler bu noktayı etraflı olarak izah eder:

Şunun kim olmaya kalbinde 'ışkı
 Sa'adetdür kişiye 'ışk-bāzī
 Mecāzī daği hoş hāledür ey yār
 Bu söz olduğı için pend-i 'uşşāk
 Hāqīkī açmayıcağ hiç rāzī
 Ki zīrā 'ışk 'ālem maḥlabıdır.
 Durişgil kōma elden hiç 'ışkı
 Hāqīkī bulmağı isteyen adem
 Hāqīkīye egerçe yoqturur had
 O sedde ugramadan hiç adem

Temām olmaz iki 'ālemde şıdki
 Gerek olsun hāqīkī yā mecāzī
 kim kimün kim eline girerse ol kār
 Anuñçün oldı bu meşhūr-ı āfāk
 Gerekdür kim olsa bārī mecāzī
 Zülālī āb-ı kevşer meşrebidür
 Mecāziden bulunur çün hāqīkī
 Mecāzī ile gerek kim ola hem-dem
 Mecāzī likin olmışdur aña sed
 Hāqīkīye ola bilür mi maḥrem

Sultan Cem

(Cemşid ve Horsid) mesnevisi

Hepsinin bu yolda ayrı ayrı vazifeleri vardır. O halde niçin şairin can ve akıl, yani madde ihtirası mazur görülmesin. "Ey sevgili, eğer gücenmezsen o perişan zülfü tarayım sonra öleyim" beytinde san'atkârın belâgat kudreti karşısında hayran olmamak kabil değildir. Taramak, perişan bir zülfü- çünkü zülf perişan halinde güzeldir- taramak, onu düzeltmek, düğümlenen yerleri çözmek demektir. Türlü tezahürleri ile binbir düğüm gösteren yaradılışı nizama koymak, düğümleri çözmek; ve bu suretle onun içinde yolunu kaybeden, vazifelerinden ayrılan, dalalete düşen can, akıl ve gönlü bulub onları hakikî vazifelerine iade etmek bir taramak kelimesi içindedir. Ve sonra teşviş eğer olmazsa cümlesi bir tâbir olarak "gücenmezsen, hâtırına bir şey gelmezse" makamında kullanılan bir itizar cümlesi olmakla beraber; taramak fiilinin tamamen aksidir. Teşviş, karıştırmak demektir. Elbet tarayınca teşviş giderilir.